

”מלחמת בר-כוכבא”

על נושא זה של מרד בר-כוכבא היה חסר עד כה ספר מדעי, המסכם ומנתח את המקורות. ושירות רב עשה מר שמואל ייבין, שכינס וערך את כל העדויות הנוגעות בדבר. עיקר הקושי לגבי הטיפול בנושא זה הוא אופי העדות; מעטות הן הערות סופרי-הקדם הנכריים על המרד, העדות הארכיאולוגיות זעומה, והקטעים שבמקורות העבריים (אגדות, פסקאות מהתלמוד וכו’), מחולקות דעותיהם של המלומדים עליהם, כי לגבי מקצתם אין בטחון, אם יש ליהסס לתקופת בר-כוכבא או לתקופה קדומה יותר. ש. ייבין ערך את הקטעים האלה, לפי נוסחותיהם השונות, באופן שיטתי, טורים-טורים, לשם השוואה, ובנספח מפורט הוא מנתח וממין כל קטע, כדי לקבוע אותו לפי תקופתו. על סמך ניתוח זה ועל סמך שאר הידיעות על הזמן והרקע, שנאספו בידו, הוא משתדל לבנות תמונה עקבית ומניחה את הדעת של פרשת המרד.

לא נצו לחלוק על מר ייבין, במה שנוגע לעבודתו המדעית בבירור המקורות; כאן נסכם את מסקנותיה, ונסה לציין כמה נקודות פרובלימטיות שבספרו. נקודת הראות העיקרית של הספר היא, כמובן, היסטורית ולא צבאית; הסופר עסק ביסודות ידיעת התקופה, ולא נתן את דעתו ביותר על הצד הסקטי של המלחמה; אף כי בצד האיסטרטגי הוא עוסק בעל כרחו. עם זאת, לא הבלט גם את הגורמים החברתיים של תקופת המרד. אכן, הסופר מעיד על עצמו, שאינו דוחה את הנסיון „לגלות את הצד הכלכלי והרקע הסוציאלי של ההלכה”; אך הוא שופך את זעמו על מסקנותיו של לואיס פינקלשטיין בספרו “Akiba - Scholar, Saint & Martyr” המגלה מפלגות ומעמדות בין כתלי בית המדרש ובית הדין. ואמנם, אין בספר שלפנינו נסיון למצוא גורמים כלכליים, ההניתוח החברתי עד כמה שהוא נמצא, מתגלה רק מבין השיטין.

ש. ייבין פותח בסקירת המצב בין מרד החורבן למרד בר-כוכבא, ומתוך פירוט עדותו של יוסף בן מתתיהו ועדותן של חפירות ארכיאולוגיות הוא מוכיח, שההרס שנגרם ע”י הרומאים במלחמת 66–72 לא היה יסודי ביותר. ערים רבות פתחו את שעריהן לכובשים ונשארו שלמות; פעולות ההרס הוגבלו לאי אלה ערים, ולמספר אזורים כפריים; ומכאן מסיק החוקר, שהמרד היה בראש וראשונה תנועת אכרים — אף כי בסיכומו זה אינו קושר מסקנות בעלות חשיבות יתרה, כן מוכיח המחבר, שמספרי החללים מבין היהודים, כפי שהם נמסרים ע”י יוסף בן מתתיהו, מוגזמים הם; כי לעיר קרניס בדלתה המצרית, שהצטיינה בצפיפות התפתחותה, היו 20.000 תושבים לפי אומדנת החופרים, ואילו שטחה של יודפת, לה מייחס יוסף 40.000 תושבים, היה רק כ- $\frac{1}{25}$ משטחה של קרניס. לא ברור, לעומת זה מה מסקנתו של המחבר מעובדות אלו; כלל הדעות, ברור, שנשארו יהודים רבים בארץ-ישראל אחרי מלחמת החורבן (כפי שהוכיח ביכלר במחקרו). אין הספר מגלה לנו, מה דעתו של המחבר על משקל האיכרות בהתקוממות בר-כוכבא; מסתבר רק שאין עדות על פסיביות הערים במרד, כזו שציננה את יחסן בימי מרד החורבן.

אין לחלוק על ש. ייבין בדבר הסיבות הפוליטיות והדתיות של מרד 132: התקוה המשיחית, מפאתגנפוש שנגרם ליהודים משלא הוקם בית-המקדש מחדש, החלטתו של אדרינוס לבנות ירושלים של נכרים וגוירותיו על המילה וקיום שאר המצוות. אולם גם רמזים לגורמים חברתיים מתגלים, בכל זאת, תוך בדיקת המקורות: עדות דיון קסיוס על כיבוש 985 כפרים (ההיגו, התנגדות נואשת אף בכפרים); כל האופי הכפרי של מסורת ל”ג בעומר; האגדה על היחסים בין ביתר לירושלים (ביתר לא התאבלה

על חורבן הבירה, שתקפיה היו גוזלים מאנשי ביתר את אדמתם; ציטטה ממגילת הענית על כובד מסי הקרקע (ציטטה, העוסקת דוקא בהתקהלות בבקעת רימון, קודם למרד); עדותו של אבסביוס שבר-כוכבא, "שכנע את פחותי העם"; השתתפות יסודות נכריים בתנועה; והתסיסה הכללית בקרב האכזרות בסוף מאה א' ובתחילת מאה ב' לסה"נ בכל המזרח התיכון ובצפון אפריקה — דברים שאין החוקר מוכירם כאן כלל.

אכן, בשאלת הקרקע בארץ-ישראל אחרי החורבן אין מר ייבין נוגע בפרוטרוט. וכן, הוא פוסח לגמרי על שני מאורעות בעלי חשיבות גדולה: סיפוח ממלכת הורדוס אגריפס (הבשן וחלקי הגליל) לסוריה הרומאית בשנת 96 לסה"נ, הקמת ה"פרובינציה הערבית" (שכללה, אגב, גם את דרום הארץ) בשנת 106 לסה"נ. בגליל, ובפרט בעמק יזרעאל ובגליל התחתון, היו שטחים נרחבים נתונים ביד משפחת הורדוס בתורת אחוזות פרטיות (כגון בית שערים וסיכין, הוא Campus Asochus), ואלה עברו אז בלי ספק ל"Rea Caesario כקנין בית הקיסרים. כאן נמצאים הכפר כוכבא, — שמר ייבין מציין אותו בצדק כמולדתו של בר-כוכבא, — וסיכין, אחד ממרכזי המרד; כאן יש לקבוע מקומה של בקעת רימון, מקום הריכוז היהודי הראשון בהכנת המרד — (סחל-אל-בטאוף). כדאי לציין כי גם יבנה, בה יושבו יסודות מתונים מתושבי ירושלים לאחר מרד התורבן, היתה נחלת ליוויה, אשת אבגוסטוס, וודאי נשארה קנין הקיסרים גם במאה השנייה. אשר לדרום הארץ, הרי נהפך חבל זה, עם חורבן הבית, לאזור צבאי, ז"א לקנין הבית האימפריאלי, וכאן בתקופה יותר מאוחרת אנו מוצאים את ה"Saltus Generiticius" ו"Saltus Constantiniacus" שטחי קרקעות של הקיסרים. עם סיפוח מלכות נבט לקיסרות בשנת 106, הוצאו חילות המצב משטח זה ל"ערביה".

אכן, להקמת "פרובינציה ערבית" היתה מטרה צבאית ברורה; כבר אז התכוון טריינוס להתקף את פרתייה, והיה ברצונו להבטיח את ערפו תוך הקפת יהודה (שלא חולה בה תסיסה מרדנית כל השנים — כפי שמוצא גם ש. ייבין) ע"י הקמת רצועה צבאית, שתבודד את הארץ מתפוצות היהודים שבמצרים ובפרתייה, ותהווה איזור הגנתי נתון לפיקוחו של הצבא. משום כך הוכלל גם עבר הירדן בשטח צבאי, מאוחד בכבישים צבאיים ומבוצר בשרשרת מבצרים: ולא במקרה הוא, איפוא, שגרש שימשה נקודת מוצא למסעו של אדרינוס נגד בר-כוכבא בשנת 133.

שני השינויים האלה — הקמת "ערביה" וסיפוח ממלכת הורדוס אגריפס — רבה היתה השפעתם על חיי התושבים הן מבחינה כלכלית והן מבחינה נפשית, והם שימשו בלי ספק גורמים מניעים להתקוממות בגולה כ"115 לסה"נ. התקוממות זו מתאר החוקר בקיצור, ויתכן, שאינו מעריך כראוי את חשיבותה המכרעת לגורל מרד בר-כוכבא, באשר ביטלה מראש כל תקווה לעזרת יהודי התפוצות למורדי ארץ-ישראל. כשם שהשתתפותם של יהודי הארץ היתה חלקית בשנות 115—117, דבר שהיה בין הגורמים לכשלונו של המרד, כן אפסו, מאידך גיסא, השתתפותן של תפוצות מצרים, לוב ופרס במרד בר-כוכבא, מפאת השמדת כוחם ע"י טרינוס. (ראוי לציין כאן סברתם של חוקרים אחדים שכוחות בר-כוכבא הוגברו ע"י יהודים שברחו דוקא מהתפוצות אחרי מרד 115).

לעומת זה, צודק בלי ספק החוקר בהשערותו, שקדם למרד 132 תהליך ממושך של תסיסה ומרידות, ושב-כוכבא היה צאצא למשפחה "מחתרת", שעמדה בראשן מימים רבים; מענינות העדויות הקלושות למרד יהודי בימי דומיציאנוס, אולי בשנת 85 לסה"נ. בסדרת התקוממויות כאלה יש לקשור את ההכנות היסודיות שנעשו ע"י היהודים לקראת מרד 132; ויתכן מאוד שתכנית טרינוס להקמת "ערביה" נבעה מראית הנולד. בעסקו במרד בר-כוכבא עצמו, מבקש החוקר בהצלחה להוכיח שזירת הפעולות לא צומצמה בארץ-יהודה בלבד, גם השומלונים השתתפו, והפעולות התפשטו עד סוריה. נקודה פרוץ הבהירה היתה לדבריו כפר חרובה, אולי מזרחית לים כנרת; ואחר כך נכבשה ירושלים, תחת הלגיון ה"א, "פרטנסיס", ומוגר הלגיון ה"א, "דיוטרניה", שכא

ממצרים לעזור לחיל הרומאים שבארץ. לדעת כותב השורות, קשה לקבל את השערתו של ש. ייבין, שמחנה הלגיון העשירי בירושלים נלכד בהסתערות, או שהלגיון נכנע; כי הלגיון הוסיף להתקיים, והשתתף בפעולות המלחמה אחרי כן. שכן הכניעה או התבוסה של לגיון רומאי בימי הקיסרות היה חיסול ומחיקה מרשימות הצבא לאות קלון, כפי שקרה ללגיונות וארוס (בגרמניה, בימי אבגוסטוס — המער), ללגיונות שהשתתפו במרד ציביליס (בבטריה והמחוזות הסמוכים, בסוף מהומת-המעבר בראשית השושלת הפלווית — המער כת), וללגיון אחד שנחל תבוסה בדקיה בימי דומיציאנוס. שמותיהם בטלו וזכרונם נימח. יש להניח איפוא, שהלגיון נסוג מירושלים אולי לקיסריה, שלא נפלה, לדעת החוקר, בידי היהודים.

את מטרת מסע-ההתקפה הרומאי מגדיר ש. ייבין כהקטנה מודרגת של השטה עליו שלטו המורדים — מעשה שניתן לביצוע רק מנקודות-מוצא בצפון, בצפון-מזרח, ובצפון-מערב, כי בדרום שרר המדבר. על סמך הזכרת שמות שונים במקורות הוא משער, שהלגיונות עלו בשלושה טורים על הגליל: (א) מעכו דרך שפרעם לבית נטופה; (ב) דרך גשר בנות-יעקב ומגדל לטבריה; (ג) מעבר הירדן דרך מגדל צבעיה (הוא חירבת אל דוד, ע"י צמח). בדרך מסעות אלה התרכזו הטורים, ונפגשו בסביבת סחל-אל-בטאוף (בקעת-רימון) — וכבשו, בין השאר, את מגדל, סיכין, כבול וכפר נמרה. ומעניין שאין החוקר שם לב למשמעות החברתית של תכנית אסטרטגית זו: הכל מוכיח שמרכזה התבערה היה סביב לאדמות הקיסרים בגליל התחתון; וכפר כוכבא עצמו עומד בקשר נוח עם מרכז זה וגם עם סיכין, כבול, ומגדל.

מכאן התקדמו הרומאים דרומה, בכיוון לג'ון (מגידו) ובבקעת-יזידים, בקרבת מגידו, התחולל קרב מכריע על העמק. באותו הזמן פעל, לפי מר ייבין, הצי הרומאי כדי לבער את חופי השרון ויהודה מאניות היהודים, שהציקו לקוי התחבורה של הרומאים. כך נסתיים השלב הראשון של ההתקפה הרומאית. כשלב שני קובע החוקר את הכיבוש של אזורי הרי אפרים ויהודה: דעתו היא, שהלגיונות התקדמו בשני גייסות, אחד מקיסריה, דרך אנטיפטריס ותמנה לגופנה; השני — מעמק יזרעאל לשומרון (סיבסטי) ולגופנה, כדי לשלוט על דרך הרכס המחבר את שומרון עם ירושלים. מכיון שלא נזכר בשום מקום כל קרב על הכניסה להרי אפרים, חושב המחבר, שעתה עזבו השומרונים את המערכה, ונכנעו לרומאים. במסע אל ירושלים התחוללו אחר-כך שני קרבות מכריעים, בטור שמעון ובגופנה. את טור-שמעון מוצא ש. ייבין בטור מסינא, צפונית-מזרחית מגופנה. אין כאן כוונה להטיל ספק בזיהוי זה, אף כי נשאלת השאלה, אם טור שמעון מודהה עם טור מלכא, שנזכר באחד המקורות במקומו, כי טור מלכא מופיע בכמה פסקאות תלמודיות אחרות, ואף אם מניחים שהיו כמה מקומות בשם זה, — אחד היה, למעלה מכל ספק, איזור בקרבת אנטיפטריס, וקשה להתעלם מהאגדה המפורסמת על 24.000 תלמידי ר' עקיבא, בין אנטיפטריס לגבת, שכולם מתו בפרקציון אחד, מפני שלא נהגו כבוד זה בזה. כן קשה לקבל את דעתו של ד"ר ייבין שטור מלכא הקיף את כל הר יהודה. — כי נאמר בפירוש, שתוצרת טור-מלכא ספק אם חל עליה המעשר. ועל ר' בן חרסום, מי שהיו לו אלף כפרים בהר המלך, סופר, שמת בגזירת אדרינוס. ברור איפוא שבטור מלכא שבשומרון התקיים במערכת מרד בריכוכבא קרב חשוב, בו ניגפו היהודים, כנראה, מחמת חוסר ליכוד בינם לבין עצמם — וכאן אולי ראשית הבגידה השומרונית *).

(*) אשר להסתת גודדים בשומרון ע"י אדרינוס, עליה מסופר במקורות השומרוניים יש להזכיר את *cohortes Sabastenorum* הרשומות ברשימות הצבא הרומאי כבר בזמן הורדוס, ואולי הוגברו בגייסי תגבורת בעת מלחמה בריכוכבא. חיילי *cohortes Sebaste norum* שוחררו אחרי המרד, לפי תעורת פיטורין שנגלתה בחורן.

אחרי קרב גופנה נפלה ירושלים, והתחיל השלב השלישי של המלחמה, — איגוף מרכז המורדים בביתר, תוך סלילת כבישים והידוק הדרגתי של עניבת התנע מסביב לאיזור המבצר. לשלב זה יש ליהס את הכבישים היוצאים מבית גוברין בכיוון לוד, חמתה (אמאוס), וחברון, והריסת שלושה כפרים הנזכרים במקורות — כפר דיכרין, כפר ביש, וכפר שחלייא (ששימשו מפתחות גישה אל ביתר). ועם סגירת ביתר בתוך העניבה נתפתח הפרק האחרון של המלחמה.

את ביתר מתאר ש. ייבין בפרוטרוט, כאן יש מקום להעלות רק כמה נקודות מענינות. מאלפת מאוד השערתו של החוקר כי „תבנוני“ (ביתר¹), שצורת הצירוף להם, נבנו לפי דוגמת שומרון העיר, שבתקופה ההלניסטית בוצרה ב„תבנונים“ דומים; על אחת כמה וכמה מענין הדבר, שהמקורות רומזים על מציאותם של שומרונים בין מגיני ביתר. נשאלת השאלה — מה הפירוש הסקטי של „תבנונים“ האלו? מר ייבין אינו עונה על שאלה זו. חוץ מציון העובדה שה„תבנון“ הגן על נקודת-מפנה בחומה „תבנונים“ נעשים לתופעה שכיתה בביצורי הרומאים. לקראת סוף המאה השניה, בתקופה של הגברת ערכן הסקטי של הקשת והבליסטרה בהגנת מבצרים. עצם השימוש בכלים אלה לא היה חדש, אולם ערכם גבר עם הצורך לעמוד בפני התקפות המוניות של פולשים ברבריים, שעיקר כוחם היה בפרשים מזה, ובכלירקליה — מזה. ה„תבנון“ בתורת ביצור היה חשוב ביותר כעמדה בבליסטראות² וכן כנקודה, שממנה אפשר היה לחפות על גזרות חומת-המגן ע"י אש אופית. והנה במסורות על ברכוכבא שני רמזים, הן לשימוש בקשת והן לשימוש בבליסטראות ע"י היהודים. במשחקי הקשתות בל"ג בעומר, ובקטע המספר שבר כוכבא היה מסוגל לקבל אבני-בליסטראות על ארכובותיו, להטיל אותן חזרה באויר. (ביחס למסורת הראשונה, יש להוסיף, שהרומאים גייסו את רוב יחידות הקשתים שלהם במזרח. מהן רבות בסוריה ואחדות בארץ-ישראל). לכותב הדברים נדמה, שאת המסורת השניה ניתן לפרש כרמז להנהגת השימוש בארטילריה בצבא היהודי ע"י ברכוכבא³: ומי שאינו מאמין בכוח המסורת לשמור עובדות טקטיות מימי קדם — יזכור נא את דעתם של כמה חוקרים אנגליים, שבאגדות ארתור דאברי „השולחן העגול“, שמור זכר לחיל-פרשים חמוש לפי דוגמת הצבא הרומאי המאוחר. שאתור, האחרון מבין הבריטים, ידע לאמן אותו.

העובדה שסוללת-ההסגר (הדייק) הרומאית מסביב לביתר כפולה היא בצד מערב, מעלה את הסברה, שנשארו מחוץ לחומות כוחות יהודיים שהיו מסוגלים לתקוף את הצרים בכיוון זה. ואמנם ש. ייבין רושם, שהמלחמה נמשכה, לפי המקורות, חצי שנה אחרי נפילת ביתר. רגלים לסברה האמורה נמצא אולי גם בפסיקא, שבשעת נפילת העיר, זרם הדם עד הים. (על שחיטת יהודי אלכסנדריה בימי טרינוס כתוב שהדם הלך בים עד קפריסין, — וידוע שהרומאים דיכאו מרד, שפרץ באי, לאחר שהשתלטו על מצרים). מתקבל, איפוא, על הדעת, שנשאר מרכזי-התנגדות עברי בלתי-נכבש בדרום הארץ — אולי יפו או יבנה, — וכיבושו אחרי הכנעת ביתר דרש פעולות בים. רמז קלוש על צי עברי בזמן ההוא מצוי, אגב, בקטע אחד אצל היירונימוס ועלינו לזכור שלר עקיבא היו קשרים לימאות.

דיון קסיוס כותב במפורש שהמלחמה היתה מלחמת מערות ומחבואי הרים, אך ש. ייבין קובע, כי לרומאים דרושים היו קרבות סדירים כדי לכבוש את הנקודות האיסטרטגיות ואת צומתי הדרכים. ומובן מאליו, שרק בקרב בלתי-סדיר יכלו היהודים להתגבר על שני

(1) „תבנונים“ — בסטיונים, לפי המונח שמשמש בו מר ייבין. — המערכת.

(2) הבליסטראת, כידוע כלי כבד להטלת חצירענק (לעומת הקטפולטה — לאבנים).

(3) במלחמתו נגד דומיניאנוס תפס דיקבלוס, מלך הדקים, ארטילריה רומאית והכריח שבויים רומאים לאמן את הדקים בשימושה.

לגיונות רומאיים. אולם אין החוקר מציג את השאלות, מה היה טיבו של צבא בריכוכבא, מה היתה ההתכוננות היהודית לקרב, וכמה היו יתרונותיהם ומגרעותיהם במערכת המרד. מר ייבין עצמו מזכיר את מכתבו של אדרינוס לאפולודורוס הארדיכל, בו מבקש הקיסר עצות על מלחמת הריים, — ואיננו מסיק ממנו מסקנות ביחס לשאלות הללו. אם נבדוק את הדברים, נראה שבעיית המלחמה בהרים הטרידה את הרומאים דוקא בתקופה זו: בבריטניה בשנת 117 הושמד הלגיון ה־IX „היספנה“ ע"י שבטי הבריגנטס, יושבי חבל הרי בצפון אנגליה — ואת המפלה הזאת מזכיר ההיסטוריון פרונטו במשפט אחד עם אבידות מלחמת בריכוכבא. בין יהודה לבריטניה היה חילוף קבוע כמעט של מצביאים רומאיים בתקופה זו. ומבריטניה הובא הנציב יוליוס סבירוס, כדי לעמוד בראש הצבא הרומאי נגד המורדים. הלגיון ה־X „פרטנסיס“ ישב בירושלים. יחידות העוזר קלות־הזיון auxilia היו מפורזות בנקודות שונות על פני הארץ לתפקידי שמירה על הדרכים ולהשלת הסדר. במקרה של התקוממות מאורגנת ומתאמת היתה צפויה ליחידות אלה סכנת השמדה בבת אחת, כל אחת במחניה, ובהשאר הלגיון ללא עזרת כוחות קלים, ראויים למלחמת־הרים, (ביניהם גם פרשים קלים), היה מצבו בכל רע. הסברה זו מתקבלת על הדעת יותר אם נציין שסבירוס הביא אתו 5 יחידות־עוזר מבריטניה דוקא. רוב כוחות התגבורת שרוכזו בזמן ההוא להתקפה על היהודים נשאבו מסוריה, ערביה, מסייה ומבריטניה; האם מן המופרז לשער, שחמש היחידות האלה הובא מבריטניה הרחוקה בגלל נסיונם הרב במלחמה הררית, כדי לשמש דוגמה ומופת להכשרת שאר הכוחות הרומאיים? על שאלות כאלה אין מר ייבין נותן את דעתו, וכן איננו מבסס לבדוק את חלוקת הכוחות הרומאיים ערב המרד, או לנתח את תנוחת המאחזות הרומאיים על פני הארץ לפני המלחמה או אחריה. (להצבתו של הלגיון ה־VI „פרטה“) בלגיון (ועד מגידו), בסוף המלחמה למשל, נודעת חשיבות, לדעת כותב הדברים, לגבי פירוש מאורעות המערכה גופה; היא מחזקת את הרושם שמרכז המרד היה בסביבה זו. ואם אין לנו עדיין ידיעות רבות על חזית הקבע של חילהמצב הרומאי בארץ באותה תקופה, הרי נפתח לפני החוקר הארכיאולוגי אופק רחב ומענין לחקירה, וביחוד באותו איזור הדרום, שנהפך כאן איזור צבאי מאז ימי אספסינוס.

אם יש צד של חולשה בספר חשוב זה הרי הוא הטיפול בדברים לאור התפתחותות של הצבא הרומאי בתקופה הנדונה וברקע הכלכלי החברתי, כפי שהשתקף במורח הרומאי כולו במאה ה' של הקיסרות הרומאית. אולם בכינוס המקורות, בנייתו החודר ובהרכבת תמונה עיקבית ומחושבת, על יסוד ניפוי שיטתי ומוסמך, עומד הספר על רמה היסטורית גבוהה ומעורר כבוד, בקרעו חלון לאפקים חדשים.

את ההיסטוריה של מלחמות היהודים אנו לומדים מספרי יוסף פלויוס, וספרו ההיסטורי של יוסטוס איש־טבריה אבד לנו. — — — במעט שנשמר באגדה אנחנו מגשים כדי למצוא רמזים ואליגוריות מאותם הימים. באה הציונות וחידישה את חג החשמונאים והפכה שוב את בריכוכבא לבריכוכבא. זה היה מפעל רוחני גדול: להחזיר לעם מה שאלפיים שנות־גלות ועבדות גזלו ממנו.

ב. בצנלסון